

3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK. yay. 678, Ankara 1999, 833-840.s.*

-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında

Mustafa Öner

0. Latince *gerer* "idare etmek" fiilinden türeme *gerundium* (*gerundivus modus*) terimi¹, Türkçe gramerde, bir şahsın, bir hareketi yaparken, o hareketi yapmak için baş vurduğu, ikinci derecedeki bir hareketi karşılayan, asıl harekete yardım eden *hal fiilini*² adlandırmak üzere kullanılmaktadır³.

1. Türkçede gerundiyumların genel yapısını şu şekilde görmek mümkündür:

1.1. **Basit gerundiyumlar:** etü.'de (Eski Türkçe) *-u/-ü* şekline çok rastlanır, nadiren *-a/-e* ve istisnaî olarak da *-ı/-i* vardır⁴. etü.'de dahi yıpranmış bir şekil gibi görünen *-p* gerundiyumu⁵, bu haliyle basit gerundiyumlara dahildir.

1.2. **Birleşik gerundiyumlar:** Burada, aslında hareket ismi, vasıf fiili veya hal fiili olan şekiller (*infinitifler*, *partisipler* ve *gerundiyumlar*) üzerine, isim hal eklerinin kalıplaşması neticesinde doğan gerundiyumlar, ağırlığı teşkil etmektedir (*-ganda*, *-gança*, *-gaçtın*, *-gaçın*, *-gaçınnan*, *-gaçtarnıñ*, *-dıkça*, *-dıkta*, *-dığına*, *-mazdan*, -

¹bk. fr. *gerondif*, *gerer* :*Dictionnaire de la Langue Française*, par E. Littré, tome deuxième, (D-H) Paris, 1876; ing. *gerund*: *The Oxford English Dictionary*, Volume IV (F-G), reprinted 1970.

²Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1983, 137.-138. s.

³Dilcilik literatüründe, *isim fiil* (isim-fiil; sıfat fiil; sıfat-fiil); *zarf fiil* (zarf-fiil) ve *fiil ismi* gibi terimler kısmen yaygınlık kazanmış olsa da, gereği gibi titiz bir tenkit süzgecinden geçirilmemiş bu terimlerin kargaşası duruluncaya kadar, en azından şimdilik, Latince kaynaklı bu sözleri kullanmayı uygun görüyoruz; *isim fiil*, *zarf fiil* ve *fiil ismi* gibi adlandırmalar, zaten sınırlı miktardaki gramer terimimizin bir araya getirilmesiyle yeniden üretilmiş yapılara dayandığı için, terim tekniği bakımından yetersiz ve hatta ana dilimizin öğretiminde ortaya çıkan zorluklar dolayısıyla sakıncalı olmaktadır. *Fiil*, *isim* ve *zarf* terimlerini anlamış bir gramer öğrencisine, tekrar, aynı terimlerin kombinezonlarını kullanarak *fiil ismi*, *isim fiil* ve *zarf fiil*in ne olduğunu anlatmak epey zor olmaktadır. Ayrıca, adlandırma bakımından da, *isim fiil* (partisip) "isim halindeki bir fiil" demek ise "*süzme yoğurt*" tamlamasındaki "*süzme*" sözüne de, bu terimin anlayışına dayanarak *isim fiil* veya *sıfat fiil* demek mümkün olmaz mı? *İsim* bir kelime çeşidi olarak (leksikolojik adlandırmayla) bellidir, *fiil*, bazı dilcilere göre hem bir kelime çeşidi (leksikolojik) hem de cümlede yüklenmiş fiil (sentaks) unsurudur; *zarf* da hem leksikolojide hem sentaksta kullanılmaktadır. Yani, *isim*, *fiil* ve *zarf* sözlerini tek başlarına terimleştirmişken, bunların bir de türlü kombinezonlarını yaparak, yaklaşık altı tane başka kavramı adlandırmak, Türkçe gramer öğretimindeki zorluklara yenilerini eklediği için, dilciliğin farklı disiplinlerindeki çağrışımlarına kapalı olan bu yabancı terimleri, şimdilik, maksada daha uygun gördük. Nihayet, türkoloji bölümlerindeki gramer öğretiminde, *partisip* kavramını *vasıf fiili* ve *gerundiyum* kavramını da *hal fiili* adlarıyla anlayışlı hale getirmek mümkün olmaktadır.

⁴bk. A.N. Kononov, *Grammatika yazıkı tyurksih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, 227. § ; A.M. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çav. Mehmet Akalın) Ankara, 1988, 232. §.

⁵ *-p + -n > -pan* kalıplaşması hakkındaki görüş yaygınlık kazanmış gibidir (bk. A.N. Kononov, age., 219. §.; Zeynep Korkmaz, *Türkçede -n Zarf-Fiil Eki ile -pan/-pen Eki ve Türemeleri* :Türk Dili Üzerine Araştırmalar -I, 179-187. s.; Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II - Maytrisimit*, Ankara, 1976, 316.- 318. s., 23, 13. not). Fakat bunların aksine *-p < -pan* yıpranması da ihtimalden uzak tutulmamalıdır.

*arcasına, -ırğa, -mişçasına; -mayça > -mıyça, -mayınça, -prak, -arak, -araktan, -masdanrak -maksızın, -mağın, -ışın vs.*⁶).

1.2.1. Hal ekleriyle aynı sentaks fonksiyonu bulunan son çekim edatlarının, bazan ekleşmiş vaziyette, çekimsiz fiil şekilleriyle yaptıkları kelime grupları da gerundiyeleşmiş haldedir (*-makla, -mazdan evvel, -mas borın, -gannan soñ vs.*).

1.3. Birleşik cümle sentaksı içinde, yardımcı fiillerden veya yardımcı cümleden doğan ve Eski Türkçe devresinde, artık gerundiye olarak şekillenmiş ekler: *-galı* (*-galır < kal- ?*)⁷; *-pan* (*< ba- ?*) ve *-sar* (*< sa-?*)⁸. Aslında partisip kaynaklı çekim eki taşıyan yardımcı cümlelerin gerundiyeleştiği örnekleri de buraya dahil etmek gerekir: etü. *er-ken > irken > iken > ttü. -ken* "isim ve fiillerde gerundiye bildirmesi" *krş. tat. iken* "isim ve fiillerde geçmiş zaman-rivayet bildirmesi"; etü. *er-kli* (*ança olurur erkli oguzdıntın körüg kelti /Tonyukuk,güney-1.*)⁹; Azeri Türkçesi *-mamış/-memiş (Yay girmemiş, havalar istileşir; payız gelmemiş yağışlar başladı)*¹⁰ vs. İşte bu türün bir örneği olarak düşündüğümüz *-matı/-meti* olumsuz gerundiyeunu burada tahlil etmeye çalışacağız.

⁶krş. Nuri Yüce, *Gerundien im Türkischen (Eine morphologische und syntaktische Untersuchung)* Mainz, 1973; A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1956, 966-992.Ş.; A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekkogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 305. Ş; *Yazıkı naradov SSSR -Tyurkskie yazıkı* (otvetstvennyy redaktor: N.A. Baskakov) Moskva, 1966; A.M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyrukskih yazıkov (glagol)*, Leningrad, 1981, 122.-132. s.; *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyrukskih yazıkov-Morfologiya* (otvetstvennyy redaktor: E. R. Tenişev) Moskva, 1988, 471.-483. s.

⁷Metinlerde etü. *-galır/-gelir* şekli bir partisip, *-galı/-geli* ise bir gerundiye olarak tespit edilmektedir (bk. A.N. Kononov, *Grammatika yazıkı tyruksih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, 116. Ş; 230. Ş. ; *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad, 1969, 652. s.; krş. Martti Räsänen, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1957, 188.-189. s.).

⁸ bk. A. von Gabain, *Eski Türkçe* (PhTF.'dan terc. M. Akalın) : Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1988, 55. s. Şart ekinin bir gerundiye eki olduğu hususunda, Türkiye türkoloji literatüründe, son zamanlarda başlamış bir münakaşaya göre, tasarlama kipi olan ve şahıs çekimine dahil olan şart şekli, bir gerundiye olarak kabul edilmektedir (bk. Gürer Gülsevin, *Türkçede -sa Şart Gerundiye Üzerine: Türk Dili*, 467. S., Kasım 1990; Leyla Karahan, *-sa/-se Eki Hakkında: Türk Dili*, 516. S., Aralık 1994.). Aynı *fonksiyoncu* yaklaşımla, bütün birleşik cümle yapılarında, zarf gibi yer alan yardımcı cümlelerin gerundiye olduğunu iddia etmek gerekirdi. Halbuki gerundiyeun başlıca özelliği olan şahıssızlık (*impersonality*) bu birleşik cümlelerde söz konusu değildir. Türkçede gerundiyeunlar hakkında hususî bir monografi yazan Prof.Dr. Nuri Yüce de, *-sa/-se* şart ekinin gerundiye gibi kullanıldığı örneklere daha önce yer vermişti (bk. N. Yüce, *Gerundien im Türkischen -Eine morphologische und syntaktische Untersuchung-* Mainz, 1973, 421.Ş). Aslında, etü. *-sar /-ser* eki de bir gerundiye olarak tespit edilmiştir (bk. A.N. Kononov, *Grammatika yazıkı tyruksih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, 231.Ş); fakat burada Kononov'un gösterdiği etü. örneklerde, şahıs çekimi yoktur ve gerundiye gibi kullanılmıştır (*bir todsar açsık ömez sen; ol yirgerü barsar türk bodun ölteçi sen vs.*). Nitekim etü.'deki *-sar/-ser* gerundiyeunu gösteren aynı yazar, Türkiye Türkçesi gramerinde, gerundiyeunlar arasında *-sa/-se* ekine yer vermemiş (A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıkı*, Moskva-Leningrad, 1956, 966-992.Ş) ve bunu "şart kipi" olarak belirtmiştir (bk. age., 493.Ş; 510.Ş)

⁹Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1983, 92. s.

¹⁰N.Z. Gadciyeva, *Azerbaydjanskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR -Tyurkskie yazıkı* (otvetstvennyy redaktor: N.A. Baskakov) Moskva, 1966, 82. s., 11. Ş.

2. Bu ek hakkında özel bir monografi yazan Türk dil bilgini Zeynep Korkmaz, ek hakkında o güne kadar (1965) yapılan etimolojileri değerlendirmiştir¹¹.

V. Thomsen, W. Radloff, W. Bang ve A.N. Samoyloviç tarafından gerundiyumun *-ma* "olumsuzluk" *-t* "fiil ismi *+ın* "vasıta hali" şeklinde açıklanması, Melioranskiy ve W. Duda tarafından, olumsuzluk eki üzerine *-t* fiil ismi eki gelemeyeceği tenkidi ile karşılanmıştır.

J. Deny'nin *-ma* "mastar eki" *-tı* "mastara olumsuzluk anlamı veren bir ek" + *-n* "vasıta eki" şeklindeki faraziyesi bir kenara bırakılırsa, M. Ergin'in *-ma-ma-dan* birleştirmesi tek ciddi iddia olarak kalmaktadır. *-matın* > *-madın* > *-madan* ekinin bilhassa Batı Türkçesi boyunca ablatifle olan pek sıkı analogik bağlantısına dikkat çekmek bakımından değeri olan M. Ergin'in görüşü de¹², eski *-matı/-meti* şeklini açıklamaktan uzak kalmaktadır.

Z. Korkmaz ise, değişik bir yaklaşımla, *-ma* "olumsuzluk eki" üzerine *-ı/-i* vokal gerundiyumunun getirilmesiyle bir kalıplaşma olduğunu iddia eder; aradaki *-t-*, *-d-* seslerinin ise *-ma-y-u* şeklinde mevcut *y* gibi birer "koruyucu ünsüz" olduğunu düşünür. Karahanlıcadaki *-madıp/-medip* gerundiyumunu da bu "koruyucu ünsüz" için başka bir örnek olarak zikreder.¹³

Z. Korkmaz'ın bu iddiasını kabuldeki asıl zorluk, kök hecesi için bilinen *-d-* > *-y-* ses değişiminin, Genel Türkçede, eklerde tespit edilmemiş olmasıdır.¹⁴ Üstelik kelime içinde *-d-* > *-y-* değişiminin başlamadığı Köktürkçe devrinde, aynı zamanda *-matın/-metin* ve *-mayın/-meyin* şekillerinin görülmesi de *-madın* > *-mayın* değişiminin hangi devirde olduğu sorusunu açıkta bırakmaktadır. Böylelikle, Türkçede ek kalıplaşması olayları için en çok çalışan bilgin, Karahanlıca *-madıp/-medip* şekillerini "koruyucu ünsüz" için örnek vermekle, bizce, aynı cinsten iki ekin *-madı* ve *-p* gerundiyumlarının kalıplaşmasını da görmeden kalmaktadır.¹⁵

Z. Korkmaz'ın *-madan/-meden* gerundiyumu için yazdığı bu değerli monografiye ilaveten şu atıf ve tespitler vardır:

Eski Türkçe âbidelerinin meşhur bilgini S.E. Malov, "*tün udımatı, küntüz olurmatı ...*" vs. gibi ifadelerde *-tı/-ti* gerundiyumu tespit etmektedir.¹⁶

Kononov, Türkçe runik abidelerin gramerini incelerken, *-matı* eki için *-ma* "olumsuzluk" + *-tı* "gerundiyum" < *Tunguzca enstrümental* birleştirmesini Ramstedt'e

¹¹Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden < -madın /-medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine: Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, Ankara, 1995, 151-159. s.

¹²M. Ergin, age., 589.Ş. (Yazar, aynı zamanda, bazı Türk şivelerinde *-madın* > *-mayın* şeklinde ses değişimi olduğu tespitini yapmaktadır.)

¹³Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesindeki -madan /-meden ...*, 156-157. s.

¹⁴Janos Eckmann, *Çağatayca -mayın/-meyin* ekinin *-madın/-medin*'den gelişmediğini özellikle kaydetmiştir (bk. *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1988, 86. Ş.).

¹⁵Nitekim *-madıp/-medip* eki, VII.-XIII. asırlar arasındaki Eski Türkçe âbidelerinin gramer şekilleri listesinde *-matı/-meti*, *-madı/-medi*, *-matın/-metin*, *-madın/-medin* ekleriyle beraber değerlendirilmektedir (*Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad, 1969, 657. s.).

¹⁶S.E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad, 1951, 71-72. s.

(*Vvedenie v altayskoe yazıkoznanie*, Moskva, 1957, 14.ş.) atıfla vermektedir.¹⁷ Ayrıca *-matın/-metin* şekli için de, *-matı* gerundiyumunun *-n* "instruktiv" ekiyle genişlediği tespitini yapmaktadır.¹⁸

K. M. Musayev, Karaimce *-mayın/-meyin* ve *-mayınça/-meyinçe* şekilleri için etü. *-matı* > *-matın* > *-madın* > *-mayın* değişmesini göstermiştir.¹⁹

N.A. Baskakov, Hakasça *-bin/-pin/-min* gerundiyumunun *-ba / -pe / -me* olumsuzluk eki üzerine etü. *-yın* gerundiyumunun kalıplaşmasıyla geliştiğini tespit etmiş ve Tuvaca *-bayn/-beyn* olumsuz gerundiyumu ile mukayese etmiştir.²⁰

Marhabat Tomanov, Kazakça *-mayınşa/-meyinşe* ekinin eski şekli olarak *-ma-yın* "olumsuzluk+gerundiyum" ekini zikretmiştir.²¹

A.M. Şçerbak, V. Thomsen ve Bang'dan beri genellikle kabul edilmiş olan *-matın* > *-mayın* gelişmesine karşı çıkmış ve *-matın* şeklindeki *t* sesinin, ancak yine *t* veya *d* sesine denk olabileceğini belirtmiştir.²²

V. İ. Rassadin ise, Tofalarca (Karagasça) *-beyn/-beynşa* ekini, Tuva, Hakas, Şor ve Altay gibi Sibiry şivelerinin olumsuz gerundiyumu ile mukayese ettiği tablosuna ilaveten, ekin *-beyn* < *-ba* "olumsuzluk" *-yın* "gerundiyum" etimolojisini vermiş, fakat *-yın* gerundiyumunun da *-yı* gerundiyumu üzerine *-n* enstrümental hali eklenerek şekillendiğini belirtmiştir.²³

E.R. Tenişev başkanlığında yazılan Türk şivelerinin mukayeseli gramerinde ise, *-matın/-metin* gerundiyumunun etimolojisi "*matı/-meti gerundiyumuna + -n vasıta eki*" şeklinde yapılmıştır.²⁴

Eski Türkçe grameri üzerine yapılmış pek çok çalışmada ise *-matı/-meti* gerundiyumuna hiç yer verilmediği için, etimolojisiyle ilgili kayıtlara da rastlanmamaktadır.²⁵

¹⁷ A.N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, 223.ş.

¹⁸ A.N. Kononov, age., 225.ş.

¹⁹ K.M. Musayev, *Grammatika karaimskogo yazıka*, Moskva, 1964, 302. s.

²⁰ N.A. Baskakov, *Grammatika hakasskogo yazıka*, Moskva, 1975, 253. ş.

²¹ M. Tomanov, *Kazak Tiliniñ Tariyhiy Grammatikası*, Almatı, 1988, 227. s.

²² A.M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (glagol)*, Leningrad, 1981, 125-126.s.

²³ V. İ. Rassadin, *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*, Moskva, 1978, 181. s.

²⁴ *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov-Morfologiya* (Otvettstvennyy redaktor: E. R. Tenişev) Moskva, 1988, 482. s. (Burada, olumsuz gerundiyum *-ma(tı)* şeklinde gösterilirken, bu ekin örneklerinin çok az olduğu ve bunların da geçmiş zaman olarak yorumlanması imkanı vurgulanmaktadır.)

²⁵ G. Abdurahmanov-A. Rustamov, *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent, 1982; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişleriniñ Tili*, Almatı, 1986; G. Aydarov, *Yazık pamyatnika Kyul'-Teginu*, Almatı, 1993; Gubaydulla Aydarov, *Kültegin Eskertkişi*, Almatı, 1995; G. Aydarov, *Orhon-Yenisey Jene Köne Uyğır Jazba Eskertkişleriniñ Tili*, Almatı, 1995.

Böylece *-matı/-meti* eki hakkındaki literatürün incelenmesi sonunda, etimolojisi için söylenenlerin yeterli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Biz, burada, bu olumsuzluk gerundiyumunu, birleşik cümle sentaksından kalıplaşmış bir ek olarak ele almak ve buna bağlı bazı görüşler ileri sürmek istiyoruz.

3. *-matı/-meti* eki, Türk runik abidelerinde aşağıdaki gibi örneklerde görülmektedir²⁶:

bunça işig küçüg birtükgerü sakinmatı türük bodun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş (KT. doğu, 10. ve BK. doğu, 9.)

tün udımatı küntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bertim ök (T. doğu, 51.)

sekiz oguz tokuz tatar kalmatı kelti (Şine Usı, doğu, 3.)

Bu örneklerdeki *-matı/-meti* gerundiyumu, bizce, daha önceki bir *ıç ıçe* birleşik cümle²⁷ (*girişik tümce*²⁸) yapısına dayanmaktadır. Aslında, faili teklik 3. şahıs olan bir yardımcı cümleden gelişen bu zarf kuruluşu, Göktürk abidelerindeki örneklerde, *-ma* "olumsuzluk eki" + *-tı* "görülen geçmiş zaman eki" kalıplaşmasından sonraki safhada, *-matı/-meti* gerundiyumunu meydana getirmiş olmalıdır.

3.1. etü. *-matı/-meti* gerundiyumunun böyle şekillenmesi, Türkçede, bilhassa, görülen geçmiş zaman - teklik 3. şahıs çekimli cümlelerin, isim olarak kalıplaşması meselesine doğrudan bağlıdır. ttü. *şıpsevdi, külbastı, imambayıldı, zıpçıktı, yandım alamadım* "karişik renkte küçük puanlı bir cins basma", *yiñi çıkdım* "moda", *uçtum* "gayet ince ipek tül", *doğdu* "doğacak çocuk"; türkm. *hoş geldiñli* "iyi kalpli", *geldi geçer* "gelip gitme"; özb. *bardı keldi gepler* "bütün sözler"²⁹; tat. *kildé-kitté* "kötü, değersiz, âdi"³⁰; kıp. *karaldu* "karaltı", *övdü* "medih,övgü", *sındı* "makas", *yuyundu* "yıkılmış kirli su"³¹ vs. Dönüşlü gövdelerin fiil ismi olan şu örnekleri de, ihtiyatla, bunların arasında kaydetmek gerek: tat. *asrandı* "yetiştirme, şakirt", *aşandı* "yemek, gıda"³²; kaz. *tuvındı* "eser", *asırandı* "evlatlık", *sarkındı* "kalıntı yemek"³³; kırg. *taştandı* "döküntü, süprüntü", *bölündü* "parça, kısım", *kirindi* "yabancı aileye katılan kişi"³⁴ ve yine ttü. *amiralbattu, girdisi - çıktısı, indi - bindi, oldu-bittiye getirmek* vs. gibi yeni kalıplaşan sözler, geçmiş zaman - teklik 3. şahıs çekimli cümlelerin isimleşmesinin örnekleridir.

Cümle, bir hüküm, bir bilgi vermekle, geniş anlamında, bir var oluşun adıdır, yani gramer olarak da bir isimdir. Türkçede "*Kalem gibi yazıyor*" örneği ile "*Bugün*

²⁶Krş. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları - Sözlük*, Ankara, 1987.; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. M. Akalın) 235. §.

²⁷Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1983, 704. §. ; Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara, 1995, 63. s.

²⁸Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara, 1979, 131.-132.s.

²⁹Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara, 1994, 40. §.

³⁰*Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêgê*, II. tom, Kazan, 1979, 94. s.

³¹Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, 36. s.

³²*Tatarskaya grammatika-I*, (red. M.Z. Zakiyev, F.A. Ganiyev, K. Z. Zinnetullina) Kazan, 1993, 266.s.

³³Ahmedi İskakov, *Kazirgi Kazak Tili*, Almatı, 1991, 155; 177. s.

³⁴*Kırgız Tilinin Grammatikası-Morfologiya* (red. B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov) Frunze, 1964, 98. s.

gitmeyecek gibi davranıyor" örneğinin mukayesesinde, *gibi* son çekim edatının, "kalem" ismiyle "*Bugün gitmeyecek*" cümlesine aynı şekilde bağlanması dikkat çekicidir. Bunun gibi örnekleri çoğalttığımızda, dilimizde cümlenin toplu yapısının bir isim olduğunu açıkça görürüz: *Asker-cesine*, *yiğitçesine* vs. örneklerindeki genişlemiş *-casına/-cesine* eşitlik eki, aynı şekilde, *gelmeyecekmiş* birleşik çekimli yüklemine getirilebilmektedir (*gelmeyecekmişcesine*). Yani, isimlerden tarz bildiren zarflar türeten *-casına/-cesine* eki veya isim çekiminde eşitlik gösteren *gibi* edatı herhangi bir cümleye de isim gibi muamele etmektedir. Bunun gibi örnekler, Türkçede cümlenin, yani gramerde çekimli fiille esaslanan bir var olma bilgisinin, nihâî olarak bir isim olduğunu göstermektedir.

3.2. Cümlelerin yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi kalıplaşmasında, başka bir şeye de dikkat çekmek istiyoruz: Bu örneklerin hemen hemen tamamı, teklik üçüncü şahıstaki çekimlerin kalıplaşmış şekilleridir. Bu, bizce, tesadüfî bir şey değildir. Dilde, konuşmanın, diyalogun olmadığı durumlarda, bütün varlıklar, tabîî olarak şahıs çekimi bakımından nötür (*impersonal*) haldedir. Fiilerin şahıs çekiminde de, bütün varlıkları temsil etme kabiliyeti bulunan ise, ancak 3. şahıstır.

Bu noktada, gerundiyumun şahıs çekimi yapılmayan bir *hal fiili* olduğunu hatırlayarak³⁵, tekrar *-matı/-meti* olumsuz gerundiyumuna dönebiliriz. Yukarıda açıkladığımız gibi, *-matı/-meti* gerundiyumu, olumsuz gövde üstüne, görülen geçmiş zaman ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. Geçmiş zamanda da, sadece teklik 3. şahsın bir gerundiyum olarak kalıplaşması, gerundiyumların şahıs çekimi yapılmayan fiil şekilleri olmalarına bağlıdır.

3.3. Aslında, Türkçede gerundiyumlaşan yegâne fiil zaman eki *-matı/-meti* değildir: *bardaktan boşanırcasına yağan yağmurun altında; gök üzerine arabalarla kaldırım taşı boşaltıyorlarmışçasına ... uzun uzun gürlüyordu; müşterileri yiyecekmişcesine süzüyordu*³⁶; "*Adile Hanım onu görür görmez çok sevinmişti*", "*İkbal Hanım girer girmez, atlar uçar gibi gittiler*", "*Bu ihtar üzerine ister istemez susmağa mecbur olan Binbaşı Hüsnü Bey...*", "*Daha yemekden iki lokma almış almamış uruhunu teslim itmiş*"³⁷; vs. Bu örneklerin de 3. şahıstan gerundiyumlaşığına, yukarıdaki değerlendirmelere bağlı olarak dikkat çekmek istiyoruz. Sadece 3. şahıstaki çekimli fiiller gerundiyum olabilir ve *-matı/-meti* olumsuz gerundiyumu da 3. şahıstan kalıplaşmıştır.

Türkçe cümle yapısı üzerinde çok çalışan Leyla Karahan, son zamanlarda yayımladığı bir makalede, *-dı/-di* görülen geçmiş zaman ekinin tarz ve bağlama fonksiyonlarından bahs ederken, *-madın/-medin* gerundiyumunun da, "*-ma/-me* olumsuzluk eki + *-dı/-di* zarf fiil eki + *-n* zarf fiil eki" şeklinde kalıplaştığını

³⁵Yukarıda zikredilen, Türkiye Türkçesinde şart ekinin bir gerundiyum olduğu hakkındaki iddia sahibi yazarlar, *-p* ve *-a/-e* gibi bazı gerundiyumların şahıs çekimine girdiğini örnek vermişlerdir; fakat pek çok Türk şivesinde görülen bu durumda, çekime giren *-p* ve *-a/-e* gerundiyumları birer "zarf fiil" eki değil, artık fiil çekimi yapan kiplerdir, zaman ekleridir (krş. Güner Gülsevin, *Türkçede -sa Şart Gerundiyumu Üzerine*: Türk Dili, 467. S., Kasım 1990; Leyla Karahan, *-sa/-se Eki Hakkında*: Türk Dili, 516. S., Aralık 1994.).

³⁶A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1956, 991.-992. §.

³⁷bk. Nuri Yüce, age., 41. §.

belirtmiştir.³⁸ L. Karahan'ın *-dı/-di* ekinin bağlama ve tarz fonksiyonu için verdiği örneklerin hepsinin 3. şahısta olması, başka bir ifade ile, şahıssız (impersonal) olması dikkat çekicidir. Bunların da, söz konusu ettiğimiz *-matı/-meti* olumsuz gerundiyumunun kalıplaşması hakkındaki görüşümüzü teyid eden değerli örnekler olduğunu düşünüyoruz.

3.4. Bugünkü Türkçede de "*-ma + -dı*" şeklinin tekrar gerundiyumlaştığı örnekler görülmektedir: "Bu gelişimizde *işimiz oldu* oldu, *olmadı* bir daha geliriz" gibi cümlelerde, bu kalıplaşma açıkça görülmektedir. Yine, diyalog aktarmasından kaynaklanan bazı cümlelerde, görülen geçmiş zamanın soru çekimli şekilleri, iç içe birleşik cümleden gerundiyumlaşmaktadır: "*Yağmurlar iyi yağdı mı biz seviniyoruz*" gibi cümlelerde artık hiç bir soru ifadesi kalmamış ve geçmiş zaman çekimi gerundiyumlaşmıştır.

Bu yeni gerundiyumlaşmaların paralelinde, etü. *tün udımatı küntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bertim ök* (T. doğu, 51.) gibi örneklerdeki *-matı/-meti* gerundiyumunu daha iyi değerlendirmek mümkün olmaktadır.

4. Eski Türk yazılı âbidelerinde kalıplaşmış halde görülen *-matı/-meti* olumsuz gerundiyumunun *-n* vasıta ekiyle genişlediği örnekler metinlerde giderek daha çoğalmıştır:

igidmiş kaganının sabın almatın yir sayu bardıg (KT.güney, 9. ve BK. kuzey, 7.) vs. gibi runik âbidelerdeki *-matın/-metin* eki, Uygur harfli metinlerde *-madın/-medin* şeklinde görülüyor³⁹(*tün sayu öd yazmatın muntag sakınç kılsar* "her gece, vaktini geçirmeden böylece murakebeye girse"⁴⁰). Uygur alfabesinde *d* ve *t* seslerinin aynı harfle yazıldığı dikkate alınınca, ekin *-matın > -madın* şeklinde değişmesi, bir fonetik hadise midir, yoksa bir imla meselesi midir, bunu söyleyecek durumda değiliz.

Bu ek hakkındaki literatürde, *-matı/-meti* gerundiyumunun *-n* gerundiyumu ile genişlediği ileri sürülmüştü. Biz ise, bu *-matı/-meti* ekinin, vasıta ekiyle genişlediğini düşünüyoruz. Vasıta ekiyle genişlemiş başka gerundiyumların varlığı, bunu teyit etmektedir: *-maksızın/-meksizin*, *-magın/-megin* *-mazın/-mezin*, *-ışın/-ışın* vs.⁴¹; ayrıca krş. Gagauzca *-dıkça-n/-dikçe-n* ("*Anem aaladıkčan ben işideyim, (...)gençler oynadıkčan ben siyredeyim*")⁴².

³⁸bk.Leyla Karahan, *Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair: Türk Kültürü Araştırmaları XXVIII/1-2*, (M. Ergin'e Aramağan), Ankara, 1992, 341. s.(Makalede *-dı/-di* ekini, tarihî metinlerde ve ağızlardaki kullanışlarında, bir zarf fiil olarak belirleyen yazar, son hüküm olarak "*-dı/-di* eki, tarz ve bağlama fonksiyonunu bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde bir zarf fiil veya zarf fiil grubu içinde değil, sıralı cümleler içinde şahıs ve kip ifadesi taşıyarak yerine getirmektedir" diyor.)

³⁹Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II - Maytrisimit*, Ankara, 1976(bk. Dizin); Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara, 1994 (bk. Dizin).

⁴⁰Şinasi Tekin, *Eski Türkçe* : Türk Dünyası El Kitabı, 2. cilt, Ankara, 1992, 99. s.

⁴¹Nuri Yüce, age., 21. §.

⁴²L. A. Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazıka*, Moskva, 1964, 245.-246. s.

4.1. Olumsuz gerundiyumun (-*matı/-meti*), daha etü. devresinde bile -*matın/-metin* şeklinde genişlemesinden itibaren, zaten mekan ve tarz zarfı gösteren isim hal eki ablatif (-*tin/-tin*, -*dın/-din*) ile analogik bağlantısı başlamıştır. Bu analoginin, ekin yaşamaya devam ettiği tek saha olan Batı Türkçesinde, bugüne kadar geldiği anlaşılıyor.⁴³ Nitekim bu sahada ablatif ekinin -*dın* > -*dan* şeklindeki değişimine paralel olarak, gerundiyum da -*madın* > -*madan* şeklinde gelişmiştir.⁴⁴ Ablatif bağlantısı partisip kaynaklı -*mastan/-mesten* gibi gerundiyumlarda da vardır.

Bu ekin tarihî olarak ablatif bağlantısına rağmen, -*matın/-metin* şekillenmesinde -*ma* "olumsuzluk eki" -*tı* "kalıplaşmış geçmiş zaman eki" -*n* "vasita eki" kuruluşunu esas görüyoruz. Aynı vasita ekinin, -*ma* "olumsuzluk eki" + *y* "yardımcı ses" + -*u* "gerundiyum"⁴⁵ kuruluşundaki -*mayu* /-*meyü*, -*mayı/-meyî* gerundiyumunun ve türevi olan -*may/-mey* ekinin üzerine gelip kalıplaştığını düşünüyoruz: -*mayı-n* / -*meyî-n* (krş. *türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adırılı /Tonyukuk,2*). Bu -*mayın/-meyin* ekinin -*ma* "olumsuzluk + -*yın* "gerundiyum" şeklindeki etimolojisi, bize doyurucu bir açıklama gibi gelmiyor; iddia edilen -*yın/ -yîn* gerundiyumunun etü. devresinde, daha bol örnekle ispatlanması gereği vardır.

Bugün, Türkçenin Batı sahasında -*madan/-meden* gerundiyumunun devam etmesine karşılık, Kuzey-Doğu sahasında -*mayu* > -*may* gerundiyumu ve genişlemiş şekilleri olan -*mayça/-meyçe* > -*mıyça/-mıyçe*; -*mayınça /-meyinçe* eklerinin görülmesi, şive sınırları için bir ölçü olarak dikkate değerdir.

5. Sonuç olarak bu bildiriye şu görüşler iddia edilmiş olmaktadır:

etü. -*matı/-meti* gerundiyumu, iç içe birleşik cümle sentaksından kaynaklanmış olmalıdır. Geçmiş zaman çekimli bazı cümlelerin, kalıplaşıp isim haline gelmesi gibi, fiilerin çekimsiz bir isim şekli olan bir gerundiyum (-*matı/-meti*) da, olumsuz çekimli ve teklik 3. şahıstaki bir cümlelerin isimleşmiş şekli olmalıdır. İşte özel bir tür fiil ismi olan gerundiyumların, isim hal ekleriyle genişlemesi gibi, -*matı/-meti* gerundiyumu da, vasita ekiyle genişlemiştir. Böylelikle -*madın/-medin* ekiyle -*mayın/-meyin* ekinin türeyişlerine dair birleştirmeler (-*madın* > -*mayın*) reddedilmiş; ancak kaynakları farklı olan bu iki olumsuz gerundiyumun, vasita kalıplaşması yönünden paralelliklerine (-*matı / -meti* + -*n* ~ -*mayı / -meyî* + -*n*) dikkat çekilmiştir.

⁴³M. Ergin, age., 589. §.

⁴⁴Ablatif ekinin bu analogik baskısı, elbette, gerundiyumlarla isim hal eklerinin cümlede paralel fonksiyonlar taşımasına bağlıdır. Bu bakımdan kkalp. -*mastan/-mesten*, -*bastan/-besten*, -*pastan/-pesten* gerundiyumunun, "partisip eki + ablatif" şeklinde kalıplaşması iyi bir örnektir (bk. N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık II, fonetika i morfologiya*, Moskva, 1952, 470. s.).

⁴⁵Türkçede vokal gerundiyumlarının, pek çok edat ve zarfın bünyesi içinde, daha etü. devresinden itibaren kalıplaşıp kalmasına, -*mayu/-meyü*, -*mayı/-meyî* gerundiyumunun teşekkülü hakkındaki bu görüşü teyiden dikkat çekmek istiyoruz (krş. Kaare Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, Ankara, 1995, 33-40. §.).